

*О. Данильченко, асп.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

**КОНЦЕПТ ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
В "ІСТОРІЇ РУСІВ" ТА ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Стаття присвячена інтерпретації образу Богдана Хмельницького в "Історії Русів" і творчості Т. Шевченка. Охарактеризовано вплив пам'ятки на літературу ХІХ ст., зокрема творчість Т. Шевченка; визначено спільні теми, мотиви та образи. Представлено порівняльний аналіз інтерпретації образу Богдана Хмельницького у контексті двох літературних епох.

Ключові слова: "Історія Русів", інтерпретація, образ, Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко.

Стаття посвячена інтерпретації образу Богдана Хмельницького в "Історії Русов" і творчестві Т. Шевченко. Дана характеристика впливу пам'ятки на літературу XIX століття, в частині творчеств Т. Шевченко; визначено загальні теми, мотиви і образи. Представлено порівняльний аналіз інтерпретації образу Богдана Хмельницького в контексті двох літературних епох.

Ключевые слова: "История Русов", интерпретация, образ, Богдан Хмельницкий, Тарас Шевченко.

The article is devoted to Bogdan Khmelnytsky's character interpretation in "The History Rusov" and Taras Shevchenko's works. The influence of the monument on the XIX-th century literature, especially on Taras Shevchenko's works, is characterized; common themes, motifs and characters are identified. The comparative analysis of Bogdan Khmelnytsky's character in the context of two literary epoch's interpretation is represented.

Key words: "The History of Rusov", interpretation, character, Bogdan Khmelnytsky, Taras Shevchenko.

"Історія Русів" відіграла епохальну роль у національному відродженні України, становленні національної свідомості та ідентичності українського народу. Ця пам'ятка завершує козацьке літописання і належить до творів, "доля яких – в особливій суспільній заангажованості, які значною мірою впливали на сучасників та нащадків і по-своєму акумулювали національну енергію, щоб вона, ніби струм, потекла потім по артеріях народного тіла, витворюючи новий рівень самосвідомості та гальмуючи творення ферментів національного розпаду" [15, 348]. Насамперед, "Історія Русів" створила своєрідний концептуальний і джерелознавчий підхід щодо творення нової української культури і літератури на засадах національної самоідентифікації та європейської орієнтації, де українство та Україна представлені як світовий феномен. Вона сформувала одну із таких тенденцій, як інтерпретація історичних сюжетів, мотивів, образів, зокрема у літературі першої половини XIX століття. Порівняльний аналіз образу Б. Хмельницького в "Історії Русів" і творчості Тараса Шевченка дає змогу дослідити його еволюцію, визначити ті характеристики, які впливали на його творення у різних літературних епохи. Новизна нашої статті полягає у тому, що вперше подано порівняльний аналіз образу Б. Хмельницького, представлено його динаміку і змінність у творчому мисленні автора "Історії Русів" і

Т. Шевченка. Мета і завдання статті полягають у дослідженні особливостей цього образу, аналізі його еволюції та динаміки.

Осмилення змісту "Історії Русів" наявне у творах А. Метлинського, Є. Гребінки, М. Костомарова, а особливо у творчості Т. Шевченка. М. Драгоманов зазначав: "Між 1840 і 1844 роками, видно, Шевченко потрапив на "Історію Русів", і вона запанувала над його думками своїм українським автономізмом та козацьким республіканством часів декабристів" [3, 59]. Серед творів Т. Шевченка, у яких проявлено вплив "Історії Русів", М. Драгоманов називає "Сон" ("Із города із Глухова"), "Великий льох", "Іржавець", "У неділеньку святую", а також "Тарасова ніч", що підтверджує М. Возняк [1, 26]. Про "Історію Русів" Т. Шевченко веде мову і у "Близнецах", де повідомляє про її рукописний примірник з автографом Г. Кониського. М. Драгоманов у статті "У захист невідомого покійника автора "Історії Русів, або Малої Росії", зазначає, що ця пам'ятка була "безпосередньою предтечею "Кобзаря" Т. Шевченка, на якого самого вона мала справжній вплив". М. Костомаров відзначив, що "Історія Русів" "вся просякнута духом напівдворянського малоруського патріотизму, який недавно ще був у моді в середовищі малоросійської публіки" [5, 1629].

Іван Франко наголошував на безперервності процесу розвитку української літератури і не відмежовував давню українську літературу від нової, підкреслюючи, що українська література XIX ст. органічно виросла і розвинулась із кращих надбань попередньої літературної спадщини. Джерелами її розвитку він визначав саме літописи, адже "вони будили запал у широких народних масах і мали великий вплив на формування політичних ідеалів" [12, 24]. Наголошує, що саме "Історія Русів" лягла в основу поеми Т. Шевченка "Тарасова ніч", а його твори "Гамалія" та "Іван Підкова" мають за основу козацьку традицію, хоч є витвором уяви автора [12].

Вплив "Історії Русів" на письменство XIX ст., зокрема на перший період творчості Т. Шевченка, відзначали Д. Дорошенко, В. Антонович, В. Горленко, О. Грушевський, О. Багрій, Д. Николишин, Л. Кошова, В. Микитась, М. Марченко та ін.

У той же час Дмитро Николишин зазначає, що Т. Шевченко змалював образи Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та Петра Дорошенка не за "Історією Русів", хоча вона стала джерелом

написання багатьох його творів. О. Багрій та В. Антонович також відмітили розходження у поглядах Т. Шевченка та автора "Історії Русів" на історичні постаті, зокрема Богдана Хмельницького [9].

Л. Кошова у праці "Шевченко та "История Русовъ"", як і М. Драгоманов, наголошує на тому, що ця визначна пам'ятка друга, після Біблії, книга, яка сприяла формуванню світогляду митця, і простежує її зв'язок з поетичними та прозовими творами письменника. "История Русовъ" мала потужну національну насиченість, яка і вплинула на Т. Шевченка: "Характерною ознакою "Історії..." є те, що вся вона перейнята автономістичними ідеями автора. Де тільки можливо, автор не забуває говорити за право вільного народу захищати свої права і привілеї. Говорячи за сусідні народи, він завжди підкреслює моральну і культурну перевагу українського народу над сусідами. Докладно описує всі насильства Москви (після приєднання до неї України), порушення угод, всі знущання з українського народу, побори Меньшикова, здириства московського війська і т. п." [8, 4]. Л. Кошова виділяє ряд тем, які одночасно порушує і автор "Історії Русів", і Тарас Шевченко, зокрема підписання Брестської унії 1596 року та її згубні наслідки, негативна оцінка колоніальної політики Російської імперії, змалювання подій Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, возвеличення народних ватажків (Хмельницький, Наливайко, Остряниця), період правління Петра I, але залишає поза увагою спільність поглядів письменника та історіографа на історію розвитку української нації.

У своїй творчості Т. Шевченко неодноразово звертається до образу гетьмана Богдана-Зиновія Хмельницького у поезії, прозі, малярських доробках, але його ставлення до діяльності "славного Богдана" є суперечливим і має багато протиріч, про що йдеться у дослідженнях М. Марченка, О. Білецького, Ю. Марголіса, Р. Ляха. Нову оцінку образу цієї історичної постаті у творчості Т. Шевченка подано у працях Я. Дзири, Ю. Шевельова, В. Шевчука, Ю. Коваліва, Т. Комаринця, О. Соболя, Л. Ісаєнко та інших дослідників.

При цьому Ю. Ковалів у статті "'Іржавець" у гетьманській галереї Тараса Шевченка: випадковість чи закономірність?" зазначає, що "...поет дуже точно вказував на зовнішнє джерело профанації національних цінностей, якому протиставлялася збережена у глибинах колективної свідомості модель українського світоладу. Він

спирався на нехтувану офіційною імперською історіографією народну свідомість, фіксовану усною словесністю, на "Історію Русів", де, попри позірне визнання панівної влади, проривався голос достеменної суворой правди" [6, 16–17]. На його думку, оцінка Т. Шевченком діяльності гетьманів "не збігається із загальновідомим іконічним стереотипом, сформованим завдяки історикам та політикам. При зіставленні таких портретів впадає у вічі їх разюча відмінність, ніби йдеться про зовсім інших людей. У такому разі часто версія Т. Шевченка обминається багатьма літературознавцями, бо, на перший погляд, вона видається надто вже упередженою, суб"єктивною" [6, 16].

Відзначаючи суб"єктивність висвітлення подій в "Історії Русів", наявність вигадок і емоційність викладу матеріалу, дослідники не акцентують увагу на присутності подібних елементів у поетичній творчості Т. Шевченка. Наголошуючи на відмінностях у трактуванні образу Богдана Хмельницького Т. Шевченком, вони не вказують причини різниці сприйняття авторами однієї і тієї ж історичної постаті.

На даному етапі розвитку літературознавства необхідним є формування нового бачення концепції образу Богдана Хмельницького в "Історії Русів" і творчості Тараса Шевченка, вивчення проблеми його інтерпретації, що уможливило дослідження специфіки літератури XIX ст., джерел її творення, ідей і мотивів з нових наукових позицій.

На сучасному етапі літературознавства поглиблено розуміння поняття образу як такого, що в конкретно-чуттєвій та естетично значущій окремій формі відбиває істотні прикмети дійсності. О. Галич розглядає образ як одиничну форму емоційного змалювання узагальненої в художній картині дійсності [2, 97–98]. Загалом це трактування не суперечить тому, яке зробив колись Л. Тимофеев, також вважаючи образ конкретною й водночас узагальненою картиною людського життя, створеною за допомогою вимислу й естетично значущою [11, 60]. На його думку, відбувається узагальнене відображення дійсності у формі одиничного, індивідуального. Однак учений застерігає, що тільки співвідношенням загального й одиничного не вичерпується характер художньої літератури.

Ю. Ковалів вважає образ "категорією художньої гносеології як єдність форми і змісту, знаково виражений наслідок творчої діяльності, суб'єкт якої (письменник) відчув об'єкт, підтвердивши правочинність мімесису" [7, 140], наголошуючи, що "О. Потебня ("Думка і мова") розглядав образ як відтворення в уявленні певної чуттєво сприйнятної дійсності, що набуває науково-ілюстративних, фактографічних та художніх ознак, які зосереджують істотні для автора явища" [7, 140], тим самим стверджуючи міметичність літератури.

Тобто образ є ідейною формою мислення в літературі, що передбачає метафоризацію думки, яка проникає вглиб духовного життя людини. Предметом у літературному творі є ідея у її чуттєвому вираженні, а завданням – правдиве відображення життя. Образ розуміється як зображально-виражальний засіб творення художньо-естетичної вартості, тобто такої художньої реальності, яка викликає в реципієнтів особливий потік думок і почуттів, спонукаючи до відповідної реакції на прочитане, тому служить для вираження у творі естетичного ідеалу письменника. Втілюючи в образах духовний зміст, література виступає своєрідним наставником, орієнтиром для народу, бо є однією з форм суспільної свідомості. Емоційний аспект образу передбачає формування активної позиції читачів стосовно зображуваного автором. О. Сліпушко зазначає: "На кожному з етапів розвитку письменства відбувається еволюція, динаміка літературних образів. Тобто образи не є статичними, вони розвиваються і змінюються відповідно до нових умов" [10, 44]. Саме історичні, суспільно-політичні умови, у яких було написано твір, і визначають думки та позиції автора стосовно репрезентованої дійсності, а відповідно і до ключових образів, які з цієї дійсності постають і власне її творять.

Так, "Історія Русів" побудована на ідеї фундаментальних принципів правди і справедливості, де головна мета – допомогти пробудженню національної думки в Україні, возвеличити її добре ім'я перед чужими і перед своїми, повернути їй заслужену славу і пошану, блискуче змалювавши образ минувшини, вказати на здобутки і заслуги українського народу, героїзм його поводитирів під час визвольних змагань. Ця пам'ятка поєднує у собі такі традиційні національні мотиви, як гордість за Гетьманщину, наголошення прав і привілеїв українського шляхетства, із новими гуманітарними та

етнокультурними парадигмами, сформованими під впливом Просвітництва та революційного руху Європи. Вона насичена народними легендами, переказами, історичними думами і піснями, що й дало підстави дослідникам називати її літературною пам'яткою, а не історичною чи науковою.

Перш за все, в "Історії Русів" зображено картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII ст., зокрема до 1769 року. Автор також оглядає історію княжих часів як самостійне державне життя під управою київських князів. Він коротко описує устрій України після з'єднання з Польщею, відзначає походження "лицарства", а також пише про козаків як лицарський стан. Далі історія України викладається за гетьманствами, де описані військові подвиги козаків, їхній устрій, звичаї, традиції.

Центральна постать твору – Богдан Хмельницький – державотворець і видатний політик, який звільнив Україну і повернув їй незалежність. Відтоді автор вводить Україну в коло європейських держав, а поєднання з Царством Московським 1654 року розглядає як таке, що "занепокоїло всі майже двори Європейські", адже "система про рівновагу Держав починала уже тоді розвиватись" [4, 169]. Гетьман постає перед нами як поборник за вольності і права народні, стародавні привілеї козацькі, за "віру нашу Православну", готовий "станути серцем і зброєю" проти поляків, які "нас вогнем і мечем завоювали і, мешкання наше сплюндрувавши, зруйнували і в порох і попіл обернули, а самих нас вибили, інших же в немилосердну неволю забрали і на інші найвіддаленіші за Віслу місця випровадили, славу нашу не лише в частині світу Європейського справедливо славлену, але і в одлеглих за морем Чорним країнах Азіатських доволі народам тамошнім відому, скасували і поглинули" [4, 110–111]. Справою честі Хмельницький вважає цю боротьбу, славною і відважною смерть "за цілість отчизни на плацу воєнному", адже "уповання наше, єж за благочестя вмерти, буде безсмертя сповнене і мученицькими вінцями од Бога вінчане" [4, 114]. У той же час, у його словах ми вбачаємо і його прорахунок здобути слави "у всіх Європейських та інших краях, далеких землях" шляхом участі у цій війні [4, 114].

Богдан Хмельницький наголошує на важливості для нього думки народної, що неодноразово підтверджувалося в "Історії Русів", зокрема в його універсалах: "А що ми нинішню з Поляками учинили

війну без відома і ради вашої всенародної, за теє ви нас не жахайтеся! Бо ж ми вчинили так для ліпшої користі вашої і нашої, навчившись обережності..." [4, 113]. Так він пояснює не погоджений з народом початок воєнних дій з поляками.

Великою була сила гетьманського слова, яке піднімало козаків на війну: "Готові вмерти за вітчизну і віру православну! Повелівай нами, Хмельницький, повелівай і провадь нас, куди честь і обов'язок кличуть" [4, 107], а перед підписанням договору з Московією було зібрано раду, на якій Хмельницький виступає з красномовною промовою так, що "мова Гетьманська і старих людей зворушила, нарешті, молодих протиборців до сліз. Чимало з них з риданням говорили і повторяли Гетьману: "Право судили есте, і праві путі ваші: да будуть по глаголу вашому і мненію!", і переконує присутніх підписати домовленість [4, 166]. На Переяславській раді посли від Московії вимагали, щоб "і Військо Запорозьке мало спільно з Малоросією згоду на договори і присягою підтвердило", на що Хмельницький відповів: "Запорожці у нас люди невеликі, і для того в діло се ставити їх ні для чого, бо вони з нас набираються і до нас повертаються..." [4, 166]. Саме так автор "Історії Русів" зображує безпосередні стосунки "Гетьмана Хмельницького, вельми любленого народом" з тими ж таки представниками народних мас.

Козацьке товариство і "найзначніше громадянство" любили і шанували свого захисника, свідченням цього є зустріч його в Києві, коли "виявили йому найживішими почуваннями всю свою вдячність за незрівнянні подвиги його і труди, віддані батьківщині, і тоді ж таки визнали й проголосили його батьком і визволителем вітчизни і народу" [4, 128], а також описане автором невимовне горе народне, коли Хмельницький помер: "Плач і ридання роздирали повітря, і журба продовжувалась повсюди і була невимовна. Всі оплакували його, як рідного батька свого, всі кричали: "Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас од них? Згасло сонце наше, і ми zostалися в темряві на поталу вовкам ненажерливим!" [4, 189].

У пам'ятці високо оцінені заслуги гетьмана: "Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих Його намірів і призначень". Автор відкрито репрезентує власне ставлення: "Він, мавши незвичайний розум, був вельми добродушний і справедливий, у справах національних – досконалий політик, а на війні – безстрашний і заповзятливий вождь. Хоробрість його

дорівнювала байдужості. У звитягах своїх ніколи не чванився, а в невдачах зовсім не журився. Терпеливість його в найтяжчих трудах і подвигах ніяк його не зраджувала. Голод і спрагу, холод і спеку зносив він з досконалим спокоєм. Отчизну свою і народ так любив, що спокоєм своїм, здоров'ям і самим життям завше йому жертвував без найменшого нарікання. Словом сказати, був найліпший у народі верховний начальник, а у війську безприкладний вождь" [4, 190].

Хмельницький – великий патріот, дії якого були спрямовані лише на благо України, який успішним повстанням дав почин самостійній українській державі, але, присилуваний обставинами, увійшов до союзу з Московією. Союз, укладений на правах рівності і націлений на протекцію України, був недовготривалим і став початком кінця української вольності. Автор "Історії Русів", вочевидь, болюче відчував це поневолення і сміливо наголосив на ньому, вклавши в уста шведського короля Карла XII критику відносно ставлення Московії до України, але він жодним чином не осудив Хмельницького за його дії. Навпаки, неодноразово вказував на його незавидне становище, коли "Хмельницький змушений був декілька разів проказувати зі скорботою відомі слова царя Давида: "Тісно мені звідусюди!" [4, 169].

Звернення Т. Шевченка до історичного образу Богдана Хмельницького було закономірним і обумовлене таким суспільно-політичним і національним ідеалом поета, як свобода його народу, що його сповідував у своїй діяльності і гетьман. Автор звертається до нього як до символу Запорозької вольниці: "За що ж боролись ми з ляхами? / За що ж ми різались з ордами? / За що скородили списами / Московські ребра?? засівали, / І рудою поливали... / І шаблями скородили"; і чому на цій ниві "Уродила рута... рута / Волі нашої отрута" [13, 174–175], чому правнуки "славних прадідів великих" "панам жито сіють", чому Україна з її славним минулим має таке гнітюче сучасне. Оцінка діяльності Хмельницького ґрунтувалася на глибокому вивченні відповідних історичних джерел, монографій, літописів, зокрема "Історії Русів", народних дум, пісень, переказів, але його образ автор поглиблює і доповнює його своїм геніальним баченням і прочитанням.

Визначальним у ставленні письменника до Богдана Хмельницького є його незадоволення Переяславською угодою, що з'єднала Україну з Московією, та її наслідками для народу, тому він і

пише: "Отак то, Богдане! / Занапастив єси вбогу / Сироту Україну! / За те ж тобі така дяка..." [13, 234]; "...О Богдане, / нерозумний сину! / Подивись тепер на матір / На свою країну..." [13, 165]; "Якби то ти, Богдане п'яний, / Тепер на Переяслав глянув! / Та на замчище подив[ив]сь! / Упився б! Здорово упивсь! / І препрославлений козачий / Розумний батьку!.. і в смердячій / Жидівській хаті б похмеливсь, / Або в калюжі утопивсь, / В багні свинячім" [14, 247].

Тобто не стільки негативним є його ставлення до Хмельницького, скільки сильним невдоволення наслідками угоди, тому і наявна саме така оцінка діяльності гетьмана. Його помилка, зроблена внаслідок недалекоглядності та недостатньої мудрості, стала фатальною для долі України, її народу, який усі свої надії покладав на Хмельницького, безмежно довіряв йому. Тому Т. Шевченко іронізує над "розумним батьком": "Ото церков Богданова. / Там-то він молився, / Щоб москаль добром і лихом / З козаком ділився. / Мир твоїй душі, Богдане! / Не так воно стало; / Москалики, що заздріли, / То все очухрали" [13, 233]. З осудом він ставиться і до прихильності гетьмана до російського царя Олексія Михайловича: "Отак-то, Зіновію, / Олексіїв друже! / Ти все оддав приятелям. / А їм і байдуже" [13, 234].

Невгамовною профанацією сповнений і чотиривірш: "За що ми любимо Богдана? / За те, що москалі його забули, / У дурні німчики обули / Великомудрого гетьмана" [14, 269], і інвектива "Якби то ти, Богдане п'яний...", де не лише з насмішкою Хмельницького названо "преславним козачим розумним батьком", описано його моральне падіння – "в калюжі", а й навіть виголошено йому прокльон: "Аміль тобі, великий муже! / Великий, славний! Та не дуже... / Якби ти на світ не родивсь / Або в колисці ще упивсь... / То не купав би я в калюжі / Тебе преславного. Аміль" [14, 247].

Т. Шевченко не може пробачити йому того, що "Степи мої (України) запродані / Жидові, німоті, / Сини мої на чужині, / На чужій роботі. / Дніпро, брат мій, висихає, / Мене покидає, / І могили мої милі / Москаль розриває" [13, 168]. Тому митець, перебуваючи у невимовному розпачі, від імені матері-України говорить: "Ой Богдане, Богданочку, / Якби була знала, / У колисці б задушила, / Під серцем приспала..." [13, 169].

Таким чином, образ Богдана Хмельницького у творчості Тараса Шевченка відзначений негативом, докорами, але водночас і

співчуттям до нього. Не знаходимо лише розуміння його вчинків і прощення, бо письменник не міг пробачити вчинку, через який Україна втратила своє майбуття. Відвертий негативізм спричинений оцінкою Переяславської ради та її руйнівних наслідків, як уже зазначалося.

"Історія Русів" стала для Т. Шевченка джерелом у написанні багатьох поетичних творів, але образи деяких історичних осіб, у тому числі й Хмельницького, знайшли свою інтерпретацію у творчості митця. І різниця у поглядах авторів на одну і ту ж саму історичну постать була закономірною. Її спричинила не відмінність політичних поглядів (автор "Історії Русів" теж негативно оцінив ставлення Московії до України і дуже болісно сприйняв поневолення народу), а різна ідейна спрямованість творів. Якщо в автора пам'ятки це возвеличення героїчного минулого, народних ватажків, заслуг українського народу і України в цілому, то у Т. Шевченка це розвінчування тогочасного ладу, колонізаторської політики Росії і пробудження національного духу. Відповідно, образ Богдана Хмельницького, який обстоював народні інтереси, був поборником самостійності України і творив її історію, має різну інтерпретацію: в "Історії Русів" – видатний державотворець, який здобуває своїй країні незалежність, у Т. Шевченка – нерозумний син, який своїми діями позбавив Україну майбутнього, перетворив її у руїну і змусив народ страждати. Втілення цього образу допомогло авторам репрезентувати дійсність своєї епохи, виразити власні ідеали і донести це до читача.

Загалом концепт образу Б. Хмельницького у творчості Тараса Шевченка визначається національною історією України, зокрема тією її парадигмою, що викладена в "Історії Русів". Якщо в історичній пам'ятці трактування даного образу по суті є повністю позитивним, то Т. Шевченко часто дає критичні оцінки діяльності гетьмана, що визначалися суспільно-політичними позиціями митця, зокрема його участю у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Для Т. Шевченка вияв ставлення до діяльності Хмельницького є шляхом репрезентації свого бачення національної історії, зокрема проблеми української державності.

1. *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика ("Історія Русовь" у літературі і науці) / М. Возняк. – Львів-Київ, 1939. 2. *Галич О., Назарець В., Васильєв Є.* Теорія літератури: Підручник. [За наук. ред. О. Галича] / О. Галич,

В. Назарець, Є. Васильєв. – К.: Либідь, 2001. 3. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли і соціалізм / М. Драгоманов. – К., 1914. 4. *Історія Русів* [Український переклад І. Драча]. – К.: Український письменник, 1991. 5. *Иконников В.* Опыт русской историографии / В. Иконников. – Т. 2, кн. 2. – К., 1908. 6. *Ковалів Ю.* "Іржавець" у гетьманській галереї Тараса Шевченка: випадковість чи закономірність // Шевченкознавчі студії: зб. наук. праць / ред. кол.: Г. Семенюк (гол.) та ін. / Ю. Ковалів. – К.: Київський університет, 2004. – Вип. 6. 7. *Ковалів Ю.* Образ // Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / Ю. Ковалів. – Т. II. – К.: Академія, 2007. 8. *Кошова Л.* Шевченко та "Історія Русовъ" / Л. Кошова. – Харків: Державне видавництво України, 1928. 9. *Николишин Д.* Історичні поеми Шевченка, зі вступом і поясненням / Д. Николишин. – Коломия, 1914. 10. *Сліпушко О.* Еволюція та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави (XI – перша половина XII століття): Монографія / О. Сліпушко. – К.: Аконт, 2009. 11. *Тимофеев Л.* Основы теории литературы / Л. Тимофеев. – М.: Просвещение, 1966. 12. *Франко І.* Нарис історії укр.-рус. літератури. Гл. XXXV / І. Франко. – Львів, 1910. 13. *Шевченко Т.* Кобзар / Т. Шевченко. – Д.: Сталкер, 2003. 14. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1. Поезія / Т. Шевченко. – К., 1989. 15. *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці "Історії Русів" // Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К.: Абрис, 1995.